

MANAS EPOSU MENEN CUSUP BALASAGINDIN KUTADGU BILIG DASTANINDA ADAM UKUGU CANA ADAM ADEBİ MASELELERİNİN ÇAGILDIRILIŞI*

Kaliya KULALIYEVA**

Öz

İnsanoğlunu iyi yüreklilikle ve insancılıkla ünleyen Manas destanı gibi Yusuf Balasagin'in Kutadgu Bilig destanı da insanlara karşı saygılı olmaya, insan haklarını korumaya, değerli bir insan olmaya çağırır dstandır.

Manas destanında başkahramanlar olan Manas, Koşoy, Bakay, Almambet, Cakıp, Koñurbay, Kanıkey'in karakterleriyle insanlığın millî ve evrensel ahlaki değerlerine ait özelliklerin yansıtıldığını görebiliriz.

Cengiz Aytmatov'un Manas destanı, Kırgız ruhunun zirvesidir dediği gibi söz konusu destan, Kırgızlar için bir ebedi enerji kaynağı sayılır. Yusuf Balasagin'in Kutadgu Bilig eserinin hemen hemen her satırında da aynı düşünceyi görebiliriz.

Anahtar Sözcükler: Destan, şiir, insancılık, ahlak, adalet.

THE PROBLEMS OF HUMAN RIGHTS AND COURTESY IN EPIC MANAS AND KUTADGU BILIG (PROSPEROUS KNOWLEDGE) BY JUSUP BALASAGYN

Abstract

In my article I would like to draw some parallels of the ideals of epic "Manas" with J.Balasagyn's Kutadgu Bilig where faithfulness, virtuousness, and humaneness and respect for human rights are described.

In epic Manas the humanistic morals and mankind peculiarities are given through the main epic heroes like Manas, Koshoi, Bakai, Almanbet, and Kanykei.

As Ch. Aitmatov noted the epic Manas is the most treasured expression of the national heritage of the Kyrgyz people. So it is the great pride and dignity for Kyrgyz nation. In "Kutadgu Bilig" by J. Balasagyn all human values are described as well and can be found in every two lines of this poem.

Keywords: Epic, poem, humaneness, courtesy, fairness.

Kirişüü:

Düynölük adabiy kazınada öz ordu bar, epikalık çıgarmaçılıktın mıktı ülgülörü bolgon, Manas eposu menen Kutadgu bilig dastanı folklorist menen adabiyatçı, filosof menen tarihçi, etnograf menen geograf, politolog menen sotsiolog calpıbizdın aldızızga aktualduu problemalardı koyup, ar taraptan tereñ izildöönü talap etüüdö. Manas eposunun ideyası, körkömdük özgöçölüktörünö baylanıştuu epostu ar taraptan izildöögö algan emgekter XIX kılımdın ekinçi carımınan baştap bügünkü küngö çeyin üzgültüksüz carıyalanıp kelüüdö.

* Bu makale Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 22-23 Ekim 2014 tarihleri arasında düzenlenen "Türk Dünyası Vatandaşlığı Çalıştayı"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Dr.; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, kalia.kulalieva@gmail.com.

“Manas” eposunun üzünlördü kagaz betine tüşürüp, başka tilderge kotorup carıyaloodo, izildöödö, taanıtuuda V. Radlov, Ç. Valihanov, M. Auezov, I. Abdırhmanov, V. Jirmunskiy, E. Polivanov, A. Petrosyan, B. Yunusaliyev, S. Bogdanova, S. Musayev, E. Abdıldayev, R. Kdırrbayeva, F. Türkmen, E. Gürsoy-Naskali, N. Yıldız sıyaktuu okumuştualardın koşkon salımı zor.

Sayasiy-sotsialdık, pedagogikalık, filosofiyalık tüşünüktördün cıyındısı bolgon Manas eposunun kırgız elindegi barkı kaday bolso, calpı türk elderi üçün oşondoy ele baadadı C. Balasagındın Kutadgu biligine baylanıştuu respublikada gazeta-curnaldardın betterine dastandın ideyalık-körkömdük özgöçölügün analizge alğan, oşonun tegereginde, calpı dastan cönündö izildöölör, oy-pikirler carıyalanıp kelüüdö. Akademik V. Radlov tarabınan algaç izildenip, transkripsiyalanıp nemis tiline kotorulğan bul çıgarma kiyin köptögön okumuştualardın kızıguusun tuudurğan. Çıgarma tuuraluu maalımat S. E. Malovdun Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti degen emgeginde da berilgen (Malov, 1951). Kutadgu bilig dastanının tili, maanisi, körkömdük özgöçölüktörü boyunca izildööçülör V. Radlov, S. Malov, A. Valitova, E. Bertelstin emgekteri, kırgızstandık okumuştualar A. Altımışbayev, S. Musayev, K. Artıkbayevdin izildöölörü, pikirleri cana emgekteri o.e. cakında ele carıyalanıp basmadan okuu kuralı katarı çıkkan tarihçi Z. Eraliyevdin (Eraliyev, 2000), adabiyatçı A. Abdırzakovdun (Abdırzakov, 2008) emgekteri bizge belgilüü. C. Şeriyevdin (Şeriyev, 2000) Bayırkı adabiyat tarıhı, cogoruda atı atalğan A. Abdırzakovdun Cusup Balasagın cana anın Kutadgu bilig dastanı degen emgekterinin basmadan çığışı Cusup Balasagındın murasın okup üyrötüügö karata casalğan ilgeri araket katarı karalışı gerek.

Koñşu mamleketter Özbekstan menen Kazakstanda Kutadgu bilig dastanına kızıguu 1960-cıldarı ele payda bolgon. N. Mallayev (Mallayev, 1965), B. Tuhliyev (Tuhliyev, 1983), A. Egeubayev (Egeubayev, 1998), N. Kelimbetovdor (Kelimbetov, 1991) Kutadgu bilig dastanı boyunca türdüü izildöölörün carıyalaşkan. Kutadgu bilig dastanı türkiyalık okumuştualar tarabınan izildenilip kelüüdö. A. Dilaçardın Kutadgu bilig incelemeşi (utadgu biligdi taldo) (Dilaçar, 1995) attuu kitebi C. Balasagın çaşagan doordu, dastandın tilin, temasın, ideyasın, andadı kaarmandardı kenen izildöögö alıp, ayırım sözdördün kotormosun berip, dastandı taanıtuuda çoñ rol oynogon. Bul emgek Türkiyada üç colu (1972, 1988, 1995 - cıldar) basılıp çıkkan. Oşondoy ele R. Arattın (Arat, 1991), dastandı izildöögö koşkon salımdarın aytpay ketüügö bolboyt. Rahmeti Arat “Kutadgu biligdin” üç nuskasın (Gerat, Fergana, Kair köçürmölörü bizge belgilüü) taldap, tekstin arab alfavitinen azırkı türk alfavitine transkripsiyalagan cana azırkı türk tiline ilimiy kotormosun casagan. Kol cazmalardı okup

catkanda kezdeşken kıyınçılıktarın atap, kolunan kelişinçe, teksti öz kalıbında berüügö araket casaganın belgilegen.

Mından tışkarı, dastandın tildik, tarihıy, sayasiy-sotsiologiyalık, pedagogikalık, madaniy, filosofiyalık özgöçölüktörün iliktöögö alğan (Ercilasun, 1984; Kara, 1998; Kazmaz, 2000; Akyüz, 2002; Mahmut, 1987; Fındıkoglu, 1938) c.b. kitepteri ar türdüü cıdarı basmadan çıgarılğan.

Epos menen dastandın ideyalık-körkömdük özgöçölügün izildeggen ar türdüü emgekteer calpısınan köp ele carıyalanganın belgilöö menen, Kutadgu bilig dastanı boyunca izildöölör respublikalık masştabda Manas eposuna salıştırmaluu abdan az cana okurmandarıbızdın köbünö bul dastandın maani-mañızı cetkiliktüü daracada tüşünüksüz ekendigin moyunga alışız kerek. Oşondoy ele, bul dastandın Manas eposu menen salıştırıp izildöö cağı takır bolbogonun belgilöö menen epos menen dastandığı kılımdardı karıtkan elibiz menen koşo çaşap kele catkan, curtubuzdun cürögünün tereñinen tünök tapkan, asıl oy-ideyalarının uçurubuzda da aktualduu, maanilüü bolup catkanı çındık. Koomubuz özgörüp, özübüzdün köz karandısız, egemendüü mamleketibizde çaşap catıp mamleketibizdin tarihın, elibizdin çınığı madaniyatın, adabiyatın üyrönüüdö eñ maanilüü bulaktar bolgon körköm çıgarmalardın ar taraptan izilendişi, eldin, mamlekettin tarihındığı ulam cañı baraktardın açılışına kömökçü boloruna işengibiz kelet.

Bul makalada epos menen dastanda adam ukugun korgoo, adam adebi menen ıymanı cönündöğü meselelerdin çağıldırılışındığı calpılıktar iliktöögö alındı. Bul çıgarmalarda bardık adamdardı teñ körüü, bardığına alardın mümkünçülüğünö caraşa cük artuu, adamdardı kordoboo, koldon kelse, el-cer üçün iştöö; keleşek muundun kamın körüü; uluunu sıyloo, kadirloo; kiçüünü ızatoo sıyaktuu oylordun parallel çağıldırılğanına kübö bolobuz.

Eposton misaldardı keltirüüdö körkömdüğü, kölömü boyunca da başka variantlardan ayırmalangan klassik manasçılarımız Sagınbay Orozbekov menen Sayakbay Karalayevdin variantları paydalanıldı. Al emi Kutadgu bilig dastanın iliktöögö aluuda T. Kozubekovdun (Balasagın, 1993) kotormosundığı 1993 -cılı kayradan basılğan Kuttuu bilim dastanının misaldar keltirildi. Bul kotormonun kañçalık deñgeelde originalga cakındığı bar cana anın durus, buruş caktarın izildöö özünçö bir emgekti talap kılát. Bul maselege baylanıştuu kenenireek maalımatı Nazgül Turdubaeyvanın emgeginen (Turdubaeva, 2006), Lira Üsönakun kızının Cusup Balasagındın “Kutadgu bilig çıgarmasının kırgızça, türkçö cana kıtaylık kırgızdardığı kotorulğan varyantların salıştıruu” (Lira Üsönakun kızı, 2009, 55-b.) degen makalasınan taanışa alasızdar.

1. Adilettüülük – adam ukuktarının korgoluşunun bir belgisi katarı:

Kutadgu bilig tereñ gumanizm menen sugarılgan çıgarma ekendigi baarımızga maalım. Sen adamsıñ, adamga paydaluu bol, eliñ üçün işte, koluñan kelgen cakşılıktı kıl, adamdı kordobo, anın ak emgegin baala, ömür ötküçö eliñe, adamdarga kızımat öto degen sıyaktuu ideyalar dastanda ulam-ulam türdüü cagdaylarda, şartlarda basa belgilenip oturat. Az gana misal keltirip körölü:

- 3408 El üçün iştebegen – ölük adam,
Ölük bolboy, küç barda işte abdan.
(Balasagın, 1993, 271-b.)
- 3370 Aytçı sen, adamdıktın paydası emne,
Natıycasın ömürdö el körbösö?
(269-b.)
- 5161 Baalagın tirüülüktü elge arna,
Büt ömürdü kıpınday özüñ alba.
(389-b.)
- 5162 Kerektüünü iştegin, kündör bütpöyt,
Atkargın mildetiñdi, ömür kütpöyt.
(oşol bette)
- 5163 Conuña öz eliñdin cügün artkın,
Sak cana oyluu bolup, alga baskın.
(oşol bette)

Filosof A. Bekboyevdin sözü menen aytkanda dastan:

(...) oyçul-akın Cusuptun filosofiyalık kredosun kıskaçça kvietizmden - gumanizmge dep tuyundursak bolot, antkeni al özünün okuusunda zamandaştarın, kiyinki urpaktarın bütündöy adamzattı poetikalık formadağı sıykırduu saptarı menen orto kılımdağı ofitsialduu diniy ideologiyanın negizgi cobolorunun birinen b.a. caşoo-turmuştun açuu-tattuusuna kayıl, kaydiger karap, caratkandın gana ırayımına işenip, anın erkine baş iyip tiriçilik kılınuu talap kılğan kvietizmden çettep, ömürdü, caşoonu, insandı kadırlay-barktay, süyö bilüügö ündögön gumanizmge çakırat (Bekboyev, 1993, 27-b.).

Epikalık çıgarmaçılıqtın mıktı ülgüsü bolgon bul eki çıgarmadan alçu sabak köp ekenin eskertüü menen, epos menen dastandagı adam ukugu, adebi cana ıyman maselesinin çağılış özgöçölüktörünö köñül burmakçız. Epostogu Manas çıgarmanın baş cagında bir üydün erke balası, andan soñ bir curt atası bolot. Oşol ele uçurda Manas – coldoşu üçün canın ayabagan dos, duşmanına cooptu katıra kaytargan kas, Koşoy, Bakay sıyaktuu abalarına sıy körsötkön ini,

kiçüülördü erkin, köz karandıız caşoo üçün küröşkö ündögön aga, Kanıkeydey akılduu ayalga işeniçtüü car cana elinin birdikte, erkin mamlekette caşoosun eñsegen – el uulu. Al adamdardın ukugun korgop, elinin beypil caşoosun oylogon akılduu başkaruuçu. Al aksakaldardın nasaatın ugat, özünün tuura iş kılıp catkandıgın başkalarga tüşündüröt. Epostu okugan adam kırgızdardın biri-birine mamilesi, baylanışı, adep - ahlağı, ıymanı kañçalık daracada suktanarlık bolgondugun körüp, tañ kalbay koyboyt. Manastın öz eline, çoroloruna, cakındarına, tuugandarına, duşmandarına karata casagan mamilesinen anın adebi, ıymanı kañçalık daracada cogoru ekendigi anıktalat.

Cusup Balasagın öz çıgarmasında askerbaşının sapattarın sanoodo birinçi kezekte adilettüülükte atagan. Adilettüülük, çındık, kalıstık öküm sürbögön cerde asker işinin cürüşü öto naçar bolot. Cookerler adiletsiz çeçimderdin kabıl alınışına naarazı bolup öz ökümdarlarına karşı çığışı mümkün, al emi asker çoñ küç ekendigi baarıbızga maalım. Epostogu tömönkü saptar Manastın soğuş uçurunda askerın başkaruuda körsötkön adilettüülügünün birden bir kübösu bolo alat:

Kılıç çapay, ok atpay,
 Kıyınısınıp caa tartpay,
 Aldırıp salgan kim deysiñ,
 Albañar cırık iynesin,
 Ne kılasiñ kalmaktın
 Ezelden cıygan düynösün.
 Bayınan soyuş alsañ da
 Koñşusun koyup salıñar.

(S.O., M. 2-k., 44-b.)

Manastın maksatı talap - tonoo, bayıp ketüü, eldi ezüü, öz üstömdügün ornotuu emes, al öz cerin duşmandardan boşotup, elinin erkindikte caşoosun kamsızdap, öz mamleketin çıñdoonu oylogon. Anın adilettüülügünün dağı bir çağılışı katarı al çap, basıp algan cerlerine oşol eldin içinen kalk kaalagan birin han, bek kılıp kötörüp, andan arı cılıp oturgan. Bizdin kündün tili menen aytkanda, biylik cergiliktüü başkaruu organdarına ötkörülüp berilgen. Manastın adilettüü han cana askerbaşı bolgonuna epostogu köptögön okuyalar menen epizoddor kübö bolot. Al Ala-Too, Anciyanga saparga çıgarda adilettüülük menen elge keñeş salıp, öz curtuna tömönküdüy sözdör menen kayrılal:

Körbögön cerge bargın dep,
 Zordobosmun silerdi,
 Altayda ata – ceriñer,

Anciyanga baruuga
 Bizge uruksat beriñer,
 Kalganiñar kalıñar,
 Kaalaganıñ bariñar,

El başçısının kıraakılık, akılmandığı:

Kalganım kalsa Altayda,
 Karmaşar bolso kıtayga
 Kalkıma kiyin çoñ payda.

(S.O., M. 4-k., 152-b.)

- degen saptarda çağıldırılat. El başkargan kişi elinin keleşegin dayıma oyloş gerek. Mamleket başkaruuda çeçim kabıl alardan murun el menen keñeşip, el içindegi aksakaldardın pikirin ugup, sunuhtarın eske aluu çıyaktuu col-cobolordun çaşoosu al mamlekettin paydasına gana çeçilçü.

Adamdarga adilettüülük menen mamile kılıu adeptüülükün bir belgisi bolup sanat. Adilettüülük menen el başkargan Manas öz eline, askerine – cölök, tayanıç, al emi duşmandarına – korkunuçtuu coo, ayabaganday akılduu, küçtüü kas. Manas maanilüü maselelerdi çeçüüdö, kızmattardı bölüştürüüdö, cooptuu işterdi biröögö artuuda, duşmandardın adiletsizdigin cazaloodo eñ adilet, eñ tuura coldordu tandap alat. Adilettüü boluu kerektigi cönündögü ideya «Kutadgu biligde» da ulam-ulam kaytalanıp, adilet boluu bardık nersenin başı degen sıyaktuu ideyalar da cok emes. Ölör aldında Aytoldu Elikke kereez kaltırat:

1366 Adilet bol kataaldıkka kabılba,
 Eldi kubant, emgektenip cañılba.

(140-b.)

1372 Men ölgön soñ, ey Elik, tetik bolgun,
 Boş ötkörüp mezgildi kordobogun.

(oşol bette)

1327 Dos-tuugandı ala cür cakın kılıp,
 Kiçüügö, uluuga da bolgun sılık.

(137-b.)

Bul bir bek bolgon, ce el biylöönü köksögön adam üçün gana ayılğan söz emes, bardık men adamın degender, adilettüülükte adeptin bir cagı katarı bilişi gerek. Eger al adam mamleket başında tursa, anda adilettüülük eñ birinçi sapatka ötöt. Antkeni adiletsiz mamilenin

natıycasında koomgo, mamleketke, bütkül adamzatka eñ kerektüü adamdardı çok kılıp aluu korkunuçu tuulat.

Dastanda ar bir kesip eesine kaday adamdık sapattığı kişi tuura kelerin aytuu menen avtor, bul kesipterdin koomdogu ordu, mamlekettegi rolu kañçalık daracada ekendigin belgilegen. Avtor bul kesiptin eelerine kaday mamile kılıu kerektigine özünçö toktolot. Algaç bardık adamdarga cakşı mamilede bolup, alardı kemsintpöö, alardı ukugun saktoo, alar menen esepteşüü kerektigin belgilegen Cusup Balasagin, dastandın logikalık ıraattuulugun buzbastan, kiyin gana ar bir kesip eesine kaday mamilede bolusu kerektigin aytat. Algaç calpı adamdarga mamile kılıudagı başkı özgöçölük tömönkü saptar arkılıu berilse:

4276 Cakşılıkta dayıma çaşaym deseñ,
Adamdı kemsintpegin, tepsebe sen.
(329-b.)

4284 Kişinin eñ mıktısı asıl adam,
Adamdıktı eç kaçan unutpagan.
(oşol bette)

Kiyin kelgen kesip eelerine mamile kılıunun tartibi da al kesiptin koomdogu maanisine caraşa ııgarmada orun alganday. Misalga alıp karap körsök, avtor, kesip eelerinen eñ algaç ele daanışman, ilimpoz adamdarga kaday mamile kılıu kerektigine toktolot.

4341 Dağı bir adamdar bar bilimi mol,
Bilimi calpı curtka körsötöt col.
(333-b.)

4342 Kadırlap, sıyluu bolgun alar menen,
Azby-köppü bilimin algınıñ sen.
(oşol bette)

4346 Bolboso kokus bular bu düynödö,
Cerde cemiş mol bolup önböyt ele!
(334-b.)

4347 Bilimi daanışmandın elge carık,
Carık bolso tündö da coluñ anık.
(oşol bette)

4353 Alar çını otordo – erkeç sımal,
Baştasa koydu colgo alıp çıgar.
(oşol bette)

4354 Bular menen cakşı bol, intımak tap,

Eki düynö tabasıñ ketpegen bak.

(oşol bette)

Bilimdüülör dayıma aldıñkı kişilerden bolorun aytuu menen tuura coldu el-curtka alar körsötörün belgilegen Cusup Balasagin, ilimpozdor ıntımak taap, kadırlap-sıylap alçu adamdar ekendigin, taamay aytkan.

El içindegi darıgerlerdin adamdar üçün maanisi zor ekenin:

4355 Adamdın türlörü bar, dağı kança,

İşteri, mansabı da başka-başka!

(334-b.)

4356 Taanıp al arasınan darıgerdi,

Ayıktırat keselden alar eldi.

(334-b.)

4357 Oylosoñ bular saga kerektüülör

Bularsız coluñ bolboyt basıp cürör.

(334-b.)

4360 Darıgerdi sıylagın, dostoso cür,

Elge kerek, aytkanın atkara bil.

(335-b.)

– degen saptar menen belgilese, eñ bayırkı kesipterdin biri bolgon akındık cönündö tömönküdüy saptar bar:

4392 Emi biz kep baştaylı akındardan,

Adamdı ar kıl aytkan asıldardan.

(C. B., 73-b.)

4393 Mukam söz birde çaçtay cumşak, nazik.

Birde al kılıç öñdüü ötöt kesip.

(oşol bette)

4396 Mazaktap mensingendi akın cıgat,

Belgisiz candı maktap maalım kılrat.

(oşol bette)

4399 Andıktan akındardı baalay bilgin,

Ardaktap köñülün al baarın bergin.

(oşol bette)

Akındar da koomdo maanilüü rol oynorun, alar maktasa adamın atagı aalamga tarap, camandasa azapka kalari çındık, oşonduktan alarga cakın turup, sıy körsöttüş kerektigin aytuu menen Cusup kezeginde el, biylik, mamleket işinde akındık kesiptin ordu azırkıdan alda kaçça başkaça bolgonun, el alardın sözünö maani berip, alarga işenip, alardın ünü biyliktegiyerdi da sestentip, çoçutup kelgenin belgileyt.

Al emi dıykançılık, soodagerlik, malçılık kesipti arkalagan adamdarga kanday mamile kılıu kerek cana emne üçün ekendigin akın tak, taamay ayılğan saptar arkılıu berip, mamlekettin ekonomikalık, sotsialdık, madaniy caktan önügüşü soodagerlik kesipti arkalagan adamdardın iş-araketine baylanıştuu bolup, alarga da cakşı mamile kılıu kerektigin akın bul saptar menen beret:

Açık bolup, kabıl al alar kelse,

Cakşı atagiñ taralat alıs cerge!

(C.B., 340-b.)

İlimpozdordon tartıp malçılık, ustaçılık menen alektengen kişilerge çeyin mamile kılıuda adamkerçiliktüülökkö çakırğan Cusup Balasagındın bul dastanı adam emgegin baaloo, anın koomdogu ordun sıyloo, ukugun korgoo, kemsintpöö, taarıntpoo, alına caraşa cük artuu kerektigi cönündögü ideyanı car salat. Eposto da, dastanda da aç közdük, sarañdık, biylikke, baylıkka aşkere umtuluuçuluktun adepke catpastığı açık aytilat.

2. Bolgongo kaniet kılıu, keñeşip iş cürgüzüü, uluunu urmatto – adeptüülüktün belgileri katarı:

Ar nersege topuk kılıu, bolgongo kaniettenüü, biyликтin, baylıktın tübölüktüülügünö işenböö kerek degen ideya bul dastanda ulam eskertilip olturat. Odgurmış attuu kaniettin simvolu bolgon körköm obrazdı dastanga kirgizüü menen avtor adam balasın dağı baaluu bir sapat - adamkerçilikten çıkpoogo, bolgongo kaniet kılıuga, insapka çakırat. Kaniet kılıp çaşabasa, adam camandıkka canaşarı anık, andıktan bul simvol-obraz menen kaniet kılıu printsibi mamleketti başkaruuda başkı talaptardan ekendigin eskertet. Kaniet kılbagandık eldi cakırçılıkka, turmuştun oordop, adamdardın biri-birinin akısın cep çaşoo şartına köndüröörü, bul bolso, mamleket üçün ötü ziyanduu korkunuç tuudura turganın avtor bilgiçtik menen aytat.

Dostuk, birdikte keñeşip iş cürgüzüü, adilet mamile kılıu, kaniet kılıuda başkaruuçu özü birinçi ülgü boluu menen kızımat ötüösü mamlekettin avtoritetinin ösüşünö gana alıp kelerin Cusup Balasagın mından 10 kılım murun caratkan emgeginde ırğa koşup dañazalagan eken. «Bir nersege cetişem deseñ nısaptuu bol» degen pikirdi aytuu menen Cusup Balasagın tüz ele bizdin küngö kelip, azırkı başkaruuçularga da nasaat berüüdö. Bul nasaattın azırkı kündö

başçılar, cetekçiler tarabınan ugulup, tuyuluşu mamleket, koom üçün öto maanilüü ekendigi baarımızga tüşünüktüü.

Eposto baş kaarmandar Manas, Bakay, Almambetterdin kandikka, başkaruuçulukka umtulup, cutunganın biz körböybüz. Bardık uçurda biylik başına sunuş kılıngan baş kaarmandar iştin coopkerçiligin sezüü menen köpçülükün çeçimi arkıluu kalk kanı, kol başı, col başı bolup şaylanışat. Manastın kan bolboym dep kaçkanı S. Orozbekovdun variantında mindayça süröttölöt:

Kaçkan menen bolboston
Kabılan Manas balanı
Kamalap karmap alğanı,
Koyuñar dese bolboston,
Alıp kelip Manastı
Ak terdikke salğanı,
Kanımız dep dürküröp,
Kan kötörüp alğanı.

(S. O., M., 1-k., 241-b.)

Elge, aksakaldarga, özünön uluularga keñeşip iş kılıu, alarga ayar mamile casoo kırıgzarda adeptüülükün özgöçö çağılışı bolup sanalat. Keñeşip iş kılıu iygilikke alıp kelerin dastan tömönküçö bayandayt.

5653 Keñeş menen ar adam colun tüzöyt,
Keñeşpegen adamda kırsık küçöyt.
(C.B., 420-b.)

5658 Ugup al keñeşçinin aytkan sözün,
Keñeş uksañ , algalayt senin işiñ.
(oşol bette)

Ar bir maanilüü iş eposto el menen keñeşip çeçilet. Eldin keñeşin ukpay, atasının aşın Manas kele elekte baştağan Bokmurundun abalı «Kökötöydün aşınan» bizge belgilüü. Dağı başka misal, Manas elge, altı kanga keñeş salıp, altı kandın biriñer kan bolgula dese, eç kimisi unçukpayt, oşondo, kırgız koluna kan bolup Bakay şaylanat, al emi col biyligi:

Baarıñarga ep bolso,
Uşu coldun biyligin
Almambetke berelik.
Körgö tüşsö tüşüügö.

Kölgö tüşsö, tobokel.
 Köt cagınan süzüügö,
 Daban aşsa aşuuga
 Şamalga uça uçuuga.

(S. O., M., 4-k., 68-b.)

- dep, Almambetke berilet.

Manas eposundaki Manastın obrazına baylanıştuu adeptüülükün başka bir çağılışı katarı anın agaları, abaları, curt başı ak sakaldarga casagan mamilesin karoogo bolot. Manastın açuusu çukul, al bir nersege açuulansa eç kimdi köñülünö albayt, taş-talkanın çıgarıp baarın kıyratat, sabayt, kubalayt. Birok dayıma ele oşente berbeyt. Adiletsizdik menen iş casalğan bolso, ce namıska tiyçü söz aytılsa, özünö keñeş menen kayrılığandarga cok dep ayta turgan bolso, sözsüz türdö, adeptüülük menen, emne üçün uşunday çeçim kabıl alğanın tüşündüröt. Misalı, Maanikerdi bergile dep Koñurbay talaşkanda, Koşoy bereli dese, Manas:

Attigine abake,
 Akılıñız kanake?
 Senden bölök biri aytsa,
 Albas belem canın dep,
 Tökpös belem kanın dep!
 Camandikka kıybagan
 Koşoyluktan kaldıñ dep.
 Oyronuñ Manas ölgöndö,
 Oşondo tartuu berseñçi,
 Azır menin barımda
 Manasım bar dep aytsañçı!

(S. O., M. 3-k., 140-b.)

- dep, bugün Maanikerdi bersek, erteñ Akkulanı surarın aytıp kelip:

Maaniker berdi degiçe,
 Manastı öldü deseñçi!
 Batañdı kıla kelseñçi.

(S. O., M. 3-k., 141-b.)

- degen coobun aytat. Oşondoy ele duşmanga tartuu bereli degen Cakıpka (S.K., M., 1-k., 1984, 88-b.), uruşka kirbey keteli degen Baltaga (oşondo 135-b.) uruşup catıp ölsöm da, men namıstı berbeym dep, karşılık körsötüüsünün sebepterin negizdegen. Al emi Neskaranın

adiletsizdigine karşı, eli için küygön Manas, açuu coop kaytarat. Kazandagı etti talap, Baymırzanı sabagan Neskaraga öz cazasın beret.

Kara caak kamçını
Karmap alıp imerip,
Oşondo Neskaraday baatırdı
Töbögö tartıp ciberip,
Malakay uçtu çırkırıp,
Ötögöt taşı birkırıp,

(S. K., M. 2-k., 38-b.)

Manastın Neskaraga minday mamile kılıusunun sebebi bar. Eposto baş kaarman Manastın ar bir araketine tüşündürmö berilet.

Al emi Manastın dosu Almambettin adamkerçiligi köp uçurda tañ kalarlık. Çubak Beecinge çalgınga men barat elem dep çatak salganında Almambet aga sabırduuluk menen tüşündürüp, anın oyunun tuura emestigin tömönküçö aytat:

Oylosoñ bolo sen, Çubak,
Oloñdogon kızıtalak,
Men Beecindi çalam kim için?
Arttagı kalıñ el için,..
Tosmosu katuu kıtaydın,
Topuragı uçup küyöt dep,
Tozogu saga tiet dep,
Toskon colum kim için?
Tozoktuu Çubak, sen için!

(S. K., M. 2-k., 93-b.)

Uluunu sıyloo, urmattoo, kiçüünü ızattoo adeptüülüktün, özgöçö kırgızdarda, başkı çağılışı ekenin babalardan kalgan Karının sözün kapka sal, Karısı bardın – ırısı bar, Karı kelse - aşka, caş kelse - işke degen makaldar dalildep turat. Eposto da Manastın özünön uluularga sıy körsötüüsü caştarga eñ sonun ülgü bolorluk türdö berilgendigi bizdi abdan kubandırat, sıymıktandırat. Misalga alsak, Manas Kökötöydün aşında cambı atıp tüşürüp, andagı utkan baygesin Koşoygo tömönkü sözdördü aytuu menen tartuu kılat:

Abake munu algın dep,
Ak sakalduu karımsıñ,
Kasiettüü canımsıñ

Mına uşunu algın dep,
Batañdı berip salgın dep.

(S. O., M. 3-k., 179-b.)

- dese, Koşoy kayradan:

Kaşıñdagı bir çaldı,
Karıp kalgan bir candı
Özüñdön aziz körbögün,

(S. O., M. 3-k., 179-b.)

Olcoñdu özüñö kaltırgın dep, aga karata ızat körsötöt. Uluuga urmat, kiçüügö ızat degen sözdün maanisi da uşunda catkanday. Oşondoy ele Çoñ kazatta kol baştagan Bakaydın kandıgın Almambetke surodo Manas öto akılmandık menen, abasının köñülün oorutup alboonu oylop, bul oyun tömönküçö bildiret:

Köñülünö albasa,
Ayttı dep naalat kılbasa.
Aytkanım makul körsün dep,
Azırkı kandıgın
Almambetke bersin dep,

(S. O., M. 4-k., 116-b.)

Munu ukkan Bakay tüşünüü menen kabıl alıp, tömönküçö coop kaytarat:

Al Almambet arstandı
Manastan da artık körömün,
Bir surasa al üçün
Miñ kaytara beremin.
Baatır Alma sultandı,
Balamdan cakın körömün,
Başkarıp alsın askerin,
Baçımıraak cönögün.

(S. O., M. 4-k., 119-b.)

Cogoruda keltirilgen misaldar adamkerçilik, ayköldük, adam adebinin, ıymanının çağılışının cogorku çegi. Oşondoy ele Kökötöydün aşında Koñurbaydın salgan çatagınan korkkon Bokmurundun Koşoy abasına barıp, anın aytkanın ukpaganına ökünüp turgan ceri eposto minday saptar menen berilet:

Aş berem dep kelippiz, aba,
 Azaptı artık körüppüz, aba,
 Acaldan murun ölüppüz, aba!
 Uluunun tilin albadım, aba,
 Emi ubaraga kalganım, aba!
 Bilgiçtin tilin albadım, aba,
 Aş beremin dep kelip
 Bilçelik küçkö kalganım, aba!

(S. K., M. 2-k., 28-b.)

Bul saptarda uluu cana bilgiç degen sözdör sinonim katarı kaytalanıp kelip, ayılıp catkan arman, ökünüç sözdördün maanisin küçötüp, tereñdetip turat.

Uluulardı sıyloo cakşılık gana alıp kelerin «Kutadgu bilig» dastanı da kaytalap aytat:

4178 Kiçüülördün uluular sıyın köröt,
 Uluuga kızımat kılсанq bakıt kelet.
 (C.B., 323-b.)

4179 Uluulardı urmatta akılın uk,
 Uluunun sözün uksanq – kutunq önöt!
 (oşol bette)

4304 Uluularga urmat-sıy körsötö cür,
 Özünq da kut tabasınq , oşonu bil.
 (C.B., 330-b.)

Iyman menen ar namıs biri-birine cakın tüşünüktör. Epostogu Manas cana anın kırk çorosun biriktirip turgan nerse da adam ıymanı bolup sanalat. Alar biri ekinçisin satpayt, dayıma biri-birine cölök-tayak bolup, baarının maksatı el-cerinin boştonduğun, köz karandısızdıgın korgoo. Başçıları Manas kaza bolgondon kiyin da anın çınıgı dostoru, çoroloru özdörünün baatırına, başçısına akırkı kızımat katarı Kanıkeydi karaan tutuunu başkı iş dep çeçişet. Alardın adebi, ıymanı başkaça boluuga col berbeyt. Bakay baş bolup, ölgöndön kalganı Kanıkeydi koldop, Manastın uulu Semeteydin törölüp, boygo cetişin çıdamsızdıq menen kütüşöt.

Kutadgu biligde adamdardın cırgalçılıgı üçün kızımat kılған adilettüü mıyzam kabil alıp, al mıyzamdı başkaruuçular özdörü saktap, adamdardın ukugun korgop, mildetterin tak atkarıp, kişiliktüü, adamkerçiliktüü bolgondo el baktıluu bolot degen oy bar.

453 Biylik menen uluuluk urmattalat,
 Çındık menen ukuktu cürsö karmap.

(C.B., 79-b.)

454 Biyligi cakşı bektin – maktoogo teñ,
Andan da – zañı artık elge bergen.

(oşol bette)

453 Baktıluu, elge ardaktuu ökümdarlar,
Egerde kişiliktüü bolso alar.

(oşol bette)

1458 Ökümdar! Adilettüü bolsun cazañ,
Sayasatıñ camanbı – işiñ caman!

(C.B., 145-b.)

Adamkerçiliktüü boluu adeptüü boluunun dağı bir cağı ekeni bizge maalım. Eger adamkerçiliktüülük zañdın negizin tüzgön bolso, Manas eposundagı mıyzam – Manastın el menen keñeşip çeçken sözü, demek, Manastagı mıyzam – Manastın sözü, al emi Manas mıyzamdı adilettüülük, adamgerçilik, ayköldüktün printsipterin buzboo menen kabıl alğanı bizge eposton maalım. Kutadgu bilig dastanındagı adam adebi, adam ıymanı, ar namısı cönündögü, adam degen attın uluulugu tuurasındagı:

1598 Adamdıgıñ asmandatat atıñdı
Adamdıgıñ carkıratat zatiñdı.

(C.B., 154-b.)

1599 Adam bolgun, astı ayban atanba,
Abiyir bolboyt kıpınday da naadanda.

(oşol bette)

- degen cönököy saptarda tereñ oy catat. Sen birinçi adam bol, oşol atka tatıktuu bol deyt. Adamdın adamdıgı anın atın asmandatarı, carkıratarı cönündögü tak, taamay ayılğan sözdör, bardık nersenin adamda adamdik sapattın bolup-bolboşuna baylanıştuu ekenin kayradan esibizge salat. Manas ata öz ömürün «adam» degen atka tatıktuu çaşap ötkönün azırkı uçur dalildödü. Manas cönündögü dastan, anın elesi, obrazı, cogorku saptarda ayılğanday, Manas bababız adam üçün, kırgız eli üçün cakşılıkka caralgandığınan, azırkı küngö çeyin ar bir “men kırgızımın”, “men adamımın” degen atuuldun cürögündö çaşap catat.

Korutundu:

Epostun da, Cusup Balasagın kaltırgan uluu dastandın da başkı teması, ideyası, mazmunu adam, anın çaşoosu, anın çaşoosunun mañızı bolup, muundan muunga almaşkı muras katarı ötüp, azırkı küngö çeyin saktalıp kelgeni menen biz sıymıktanabız. Antkeni bul

baba murastarında bütündöy türk elderinin (uruularının), anın içinde kırgızdardın bayırtadan berki madaniyatı, sayasatı, tarıhı, ilim-bilimi, düynö tüşünügü, filosofiyası, pedagogikası c.b. öto keñiri planda çağıldırılğan.

Başkaruuçulardın adamdarga adilettüülük menen mamile kılıusu; karapayım kalktı kıyınçılık uçurda koldoosu, korgoosu, ayosu; elge mümkünçülüğünö, küçünö caraşa cük artuusu alardın ukuktarının korgoluşunun bir belgisi katarı karaluuga tiyiş.

Bolgongo kaniet kılıu, el menen keñeşip iş kılıu, adamkerçiliktü boluu, uluunu urmattoo, kiçüünü ızattoo degen türk elderinin ruhunun, madaniyatının, pedagogikasının negizin tüzüüçü ideyalardın bul eki çıgarmada parallel berilişi kiyinki muundarda bul sıyaktuu sapattardın kalıptanışına çoñ türtkü bolorun esten çıkarbay, bul murastardı caştarga okutuu, maani-mañızın tüşündürüü, ar taraptan izildöö dağı dele uçurdun aktualduu meselelerinen bolup kala bereri anık.

Bul eki çıgarmada adam adebi cana ıyman meseleleri menen katar, mamlekettüülük, mamleketti uyuşturuu, başkaruu ideyaları öz içine kamtıgan, mamleketti korgoo, elderdin birimidigin saktoo, anı buzboo, parallel çağıldırılğanın baykoogo bolot, bulardın berilişteri da okşoş. Okşoştuktar calañ ele ideyalarda emes, calpı çağıldırılğan meselelerde emes, a tügül koldonulğan bayırkı kırgız til baylığında da bar ekeni baykalat. Biz leksikalık okşoştuktarga toktolgon cokpuz, al aytpasa da tüşünüktüü. Birok poetikalık caktan bolgon ündöştük, okşoştuktardı açıp körsötüü, izildöö keleşekte atkarıla turgan işterden ekendigi talaşsız.

Paydalanılğan Adabiyattar:

- ABDIRAZAKOV, A. (2008). *Cusup Balasagin Cana Anın "Kutadgu Bilig" Dastanı: Okuu Kuralı*. Bişkek: Cusup Balasagin Atın, Kırg. Ulut, Un-Ti.
- AKYÜZ, H. (2002). *Kutadgu Bilig'de Sosyopedagogik ve Siyasal Söylemler*. Erzurum: Eser Ofset.
- ARAT, R. (1991). *Kutadgu Bilig. I. Metin*, Ankara.
- ARTIKBAYEV, K. (1999). *Cusup Balasagin Cana Mahmud Kaşkardın Murastarı*. Okuu Kuralı, Bişkek.
- ASLAN, M. (1987). *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., 3414.
- BALASAGIN, C. (1993). *Kuttuu Bilim*. Kotorgon T. Kozubekov, – M.: "Nik".
- BEKBOYEV, A. (1993). *Kvietizmden - Gumanizmge / Cusup Balasagin Kuttuu Bilim*. Kotorgon T. Kozubekov, – M., Nik, 27-b.
- DİLAÇAR, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. İstanbul.
- EGEUBAYEV, A. (1998). *Kicilik Kitabı. Ana Tili*, 320 b.
- ERALIYEV, Z. (2000). *C. Balasagin Okuu Kuralı*. Bişkek: İİMOP KGNU.

- ERCILASUN, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil*. Ankara: Gazi Ü. Yay., 33.
- FINDIKOĞLU, F. Z. (1938). *XI. Asırda Bir Türk Mütefekkeri ve Ahlaki Düşünceleri*. Ankara.
- KARA, M. (1998). *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2031.
- KAZMAZ, S. (2000). *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig Üzerine Hukuki Bir İnceleme)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yay.
- KELIMBETOV, N. (1991). *Ecelgi Dogur Adabiyati*. Almatı.
- MALLAYEV, N. (1965). *Uzbek Adabietı Tarihi*. 1-Kitep, Taşkent.
- MALOV, S. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*. AN SSSR, M-L.
- MANAS. (1978). *S. Orozbekovdun Variantı*. I Kitep. – F.: Kırgızmbas, – 296 b.
- MANAS. (1980). *S. Orozbekovdun Variantı*. II Kitep. – F.: Kırgızmbas, – 449 b.
- MANAS. (1981). *S. Orozbekovdun Variantı*. III Kitep – F.: Kırgızmbas, – 346 b.
- MANAS. (1982). *S. Orozbekovdun Variantı*. IV Kitep. – F.: Kırgızmbas, – 366 b.
- MANAS. (1984). *S. Karalayevdin Variantı*. I Kitep. – F.: Kırgızmbas, – 248 b.
- MANAS. (1986). *S. Karalayevdin Variantı*. II Kitep. – F.: Kırgızmbas, – 216 b.
- ŞERİYEV, C. (2000). *Bayırkı Adabiyattın Tarihi*. Bişkek - Oş.
- TUHLIYEV, B. (1983). *Poetika “Kutadgu bilig” Yusupa Balasagina*. Moskva.
- TURDUBAYEVA, N. (2006). *Balasagin Cana Anın “Kutadgu Bilig” Dastanı (Dastanın İzilenişi Cana Kotormoları)*. Bişkek: Biyiktik.
- ÜSÖNAKUN KIZI, L. (2009). *Çaşagım Kelet, Çaşagım: Irlar, Añgemeler, İlimiy Makalalar Cana Eskerüülör*. Bişkek: Biyiktik.